

Т.Л.Молотова
Йошкар-Ола

АЗАМ ЫШТЫМЕ ЙӰЛА

Икшыве шочмаш ешыште да тукымышто ик эн кугу да вучымо событийлан шотлалтеш. Шуко шочшан еш эре пиалан лийын. Кӱн йочаже шочын кертын огыл гын, надырым пуэн, Юмым сӱрвален, шнуй верлашке кумалаш коштын, Юзо кова-влак деке миен, азам ышташ полшышо йӱным (массажым) кучылтын да кугу виян Ю дене пайдаланен¹⁸⁹. Ача деч посна шочшо икшывым шылталеныт, эрвелмарий-влак тудым «мераҢ», «тавылган» (татар йылмыште «мумо» манмым ончыкта), «шукын» (уралмарий-влак) манын лӱмденыт¹⁹⁰.

Марий-влак азам ыштыме йӱлам ялысе калык деч гына огыл, ешыште илыше-влак дечат шылтеныт, поснак йоча ден ӱдыр-влак деч, сандене нуным азам ыштыме вер гыч кораҢдаш тыршеныт. Тидын нерген мыняр шагал еҢ пала, ӱдырамаш тунар куштылгын азам ышта манын шоненыт. Азан шочшаш жапшым да тудым ыштымым ӱдырамаш-влак ойлен огытыл. Ожно азам ыштымаш ӱдырамашын шӱм-чонжо дене гына кылдалтше сомыл лийын. 30-40-ше ийлаште гына ӱдырамаш-влак, эмлымвер почылташ тӱҢгалмеке (эше чыла вереак огыл), медицине пашаеҢ-влак полшымо дене азам ышташ тӱҢгалыныт.

Ойӱрӱ ден калык пале

Акрет марий-влакын шонымышт почеш, мӱшкыран ӱдырамаш утларак лушкыдо кумылан, сандене тудо шкенжым да шочшаш азажым осал деч аралаш тӱрлӱ йӱным кучылтын. Икшыве таза шочшо да пеҢгыде лийын кушшо манын, йочам вучышо ӱдырамаш тошто йӱлан кӱштымыжым чыла шотыштат эскераш тыршен. Тудлан сӱснам, пырысым, пийым чумаш чаралтын, уке гын аза сӱсна шуан шочеш маныныт. Моло ойӱрӱ-влакат лийыныт: помышышто нимом, мутлан, шӱртым, аралаш ок лий, уке гын азан капыштыже шыгыле але шочмо пале лиеш; торта ден вӱдвара гочат вончаш

ок лий – пүгыр йоча шочын кертеш але азан шүйжо кадыр лиеш; кугу мўшкыран ўдырамашлан кўварым мушкаш, межым шўдыраш ок йөрө – азан кылымдыже шүй йыр пўтырналт кертеш; суртвольык шўшкылмым, колышо еҢым ончаш ок лий – икшыве сындыме шочеш да т.м. Тыгак мўшкыран ўдырамашым шкетшым мончаш мушкылташ колтен огытыл, осал шўлыш азам алмаштен кертеш маныныт¹⁹¹. Эрвелмарий-влак ўдырамашын мўшкыран жапшым посна ойыртегалтше пагытлан шотленыт, тунам ўдырамашлан чыным каласыше омо конча да тудо илышыште ончык лийшашым ойлен кертеш маныныт. Икшывынат 5 ияш марте тыгай моштымашыжлан ўшаненыт¹⁹².

Эрвелмарий-влакын могай йоча – эрге але ўдыр – шочшаш нерген шижтарыше түрлө палышт лийын: ўдырамашын мўшкыржо йыргешке да ончыко лектын шога гын – эрге шочеш; шылыж коржеш – эрге лийшашлан; ўдырамашын чызе мучашыже шемалге тўсым налеш -- эргым вучыман; омеш пөръен ўзгар конча гын, мутлан: сола, кўзө, сорла, товар але иктаж-могай кўртнө наста, тыгакак эрге шочшаш. Ўдыр аза шочшаш нерген тыгай пале-влак шижтареныт: ўдырамашын мўшкыржө лапка да кумда; кылымде тураште мўшкыр коршта; аза мўшкырын пурла могырыштыжо тарванылеш, ўдырамашын чурийже чот вашталтеш; омешыже ўдырамаш тувыр, түр, вуйчием але ўдырамашын ыштыш-кучышыж гыч иктаж-могай арвер коеш¹⁹³.

Азан мўшкырыштө икымше гана тарванымыж годем мўшкыран ўдырамаш көн ўмбақ ончалеш, шочшаш йоча тўжвал сынже да койыш-шоктышыж дене тудын гай лиеш, манын ойланыт. Тиде татым ўдырамашын илышыштыже эн кўлешанлан шотленыт да тудлан кугу тўткышым ойыреныт. Сандене марий-влак, икшыве сай койыш-шоктышан лийже манын, лач тиде татыште чыла шотыштат сай айдеме деке ончаш кўлеш манмылан ўшаненыт.

Азам ыштыме йўла

Марий ўдырамаш-влак, азам шочыктымешке, пашам ыштеныт. «*Мыйым авам пасу пашаштак ыштен*» манмым шагал огыл еҢ деч колаш логалын. Ўдырамашын мўшкыржө кугу ынже лий манын, тудо шуко пашам

ыштышаш, эре тарванылшаш да шагал малышаш маныныт. Марий ўдырамаш азам тўн шотышто мончаште, Южгунам пўртыштў ыштен. Азам ыштыме деч ончыч кылымде кувайым ўжыныт. Ўдырамаш нелын азам ыштен гын, тудын воктенже кок-кум кылымде кувай лийын кертын. Телым ўдырамаш мончаште але пўртыштў гына азам ыштен кертын гын, кеҢежым вер утларак лийын – пўртыштў, мончаште, клатыште але кудывечын иктаж-могай яндаррак лукуштыжо. Ўдырамаш йымаке олымым шареныт. Азам ышташ тўнгалме деч ончыч кылымде кувай азам ышташ шуын але укем палаш ўштў дене мужедын. Тидын деч вара азам ыштыше ўдырамашлан, шинча вочмым корандаш, шўведыме вўдым пуэн. Юзо кувай-влак вўдеш гына огыл, эше ломыжым пыштыман вўдеш да ушкал ўеш шўведеныт¹⁹⁵.

Кылымде кувай ыштышаш ўдырамашын мўшкыржым ончен да, азан кузе кийымыжым шотыш налын, олым ўмбалам веранден, конглайымакыже потам чыкен, кучаш полшеныт. Чот нелын, «кукшын», азам ыштыше ўдырамашлан, куштылгырак лийже манын, свежа ўйым пуэныт. Аза пеш нелын шочын гын, ўдырамаш воктене пелашыже лийын. Нелын йочам ыштыше ўдырамашлан полшаш манын, тынеш пурышо марий-влак сортам чўктен Шочын Авам сўрваленыт. Азам ышташ куштылгырак лийже манын, икшывылан шочаш полшышо йўным (массажым) кучылтыныт, тыгодым кугу виян Ю денат пайдаланеныт. Азам ыштыме годым ўдырамаш ятыр жап орланен гын, пўртыштў чыла петыртыш ден омсам, конга петыртышымат почыныт, чыла тўрлў кылдышым руденыт, азам ыштыше ўдырамашлан сравочым шўалтыме вўдым йўаш пуэныт. Тыге, Татарстан Республик Мензелинск районысо Калтак ялыште илыше А.И. Мандыкаеван (1929 ийыште шочшо) ойлымыж почеш, тудын аваже (Менсулу Давлетовна Исакаева, 1892 ийыште шочшо) ялыште кылымде кувай лийын. Азан нелын шочмыж годым тудо, конга петыртышым почын да *«Шочын Ава пурыза, шочыкташ полшыза»* манын, Шочын Авам сўрвален. Ужар азан йол дене «толын гын», икшывылан шочаш полшышо йўным кучылтын, шекланен гына, кидше дене полшен да тыге азам ыштыше ятыр ўдырамашым колымаш деч утарен. Тиде йўнлан М.Д.Исакаева

ялысе моло кылымде кувай-влакымат туныктен¹⁹⁶. Азам ышташ полшымыштлан кувай-влаклан, тауштен, шовыным, шовычым але солыкым пӧлекленыт .

Азагудым (азаверым) леве вӱд дене шӱалтеныт. Тудым ончен, кылымде кувай ужар азан тазалыкшым пален кертын: кылымде кылдыш азагудын тӱрышкыжӧ кушкын шинчын гын, азан ӱмыржӧ кужу ок лий, тудо покшелне гын -- таза икышве шочын. Азагудышто мыняр кылдыш улмо дене кувай ӱдырамаш эше мыняр икшывым ыштымыжымат пален кертын. Азагудо -- ава ден икшывым иктеш ушышо вер, сандене тудым поснак акленыт да азаверым тойымо йӱлам эртареныт. Тидлан тудым кок тошто йыдал коклаш пыштеныт да монча але пӧрт леведыш йымаке пыштеныт, Южгунам еҥ коштдымо вереш урен шынденыт. Азагудым тыглай гына луктын кудалташ ок лий улмаш, молан манаш гын тудо аван але икшывын тазалыкшылан да йочан ончыкылык илышыжлан энгекеким конден кертын¹⁹⁷. Азагудо икшывым ӱмыржӧ мучко шочмо-кушмо суртшо дене ушышо «тукым шӱртӧ» семын шотлалтеш. Икшыве «тувыран» але «калпак дене» шочын гын, тудын пӱрымашыже пиалан лиеш маныныт. Ужар азан кылымдыжым вуйлеп марте висен пӱчкыныт. Кӱчыкырак пӱчкат гын, икшывын шондыгорныжо удап пашам ышташ тӱҥалеш маныныт. Тыгай калык пале лийын: кылымде шым кече марте кошкен гын, йочан ӱмыржӧ кужу лиеш, кум-ныл кечыште кошкен гын, илышыш кечыже шуко огыл манын ойленыт. Икшыве шочмо суртшылан шӱман лийже манын, аза кылымдым сурт-оралтыште улшо пырня шелшыш чыкеныт, тыгак авагашташ шылтеныт. Тыршен тунеммже манын, тудым книга коклаш пыштеныт¹⁹⁸.

Ужар азан шочмо кечынжак тудын ончыкылык пӱрымашыжым палаш тыршеныт. Эрдене шочшо йочан илыш корныжо неле лиеш, шуко йӧсым чыташ логалеш, а кастене ош тӱняш толшым куштылго пӱрымаш вуча маныныт. Азан икымше йӱкым пуымыж дене кылдалтше пале-влакат лийыныт. Ужар аза икмыняр гына кычкыралын гын, илышаш кечыже шуко огыл манмым, кужун шортын гын, ӱмыран лиеш манмым ончыктен¹⁹⁹.

Ужар азам мончаште икымше гана кылымде кувай але икшывын коваже мушкын. Тидлан шешкыже ава лийшыжлан иктаж-могай вургемым пӧлеклен. Эрвелмарий-влак азам мушмо вӱдыш тар шӱрашым пыштеныт да икшывым шорык меж дене мушкыныт. Шочмо деч вара ужар азам кум кече почела мушкыныт, кажне гана мушмо годым кум гана «*аза кӱшкӧ, вӱд ӱлыкӧ*» маныныт. Эргын кажне капкыл ужашыжым шекланен мушкыныт, азан парняжым мушмо годым, кажныжым посна ойырен, «таза, ушан, акылан, резыкан лий, сайын тунем, кугун тунемше лий, армийыш каяш йӧршӧ лий, шонго ача-авам ончаш йӧршӧ лий» манын ойланыт. Ӱдыр азан эн ондак шӱргыж ден коварчыжым мушкыныт, тидыже мотор чуриян да нарашта капкылан лийже манын ышталтын. Эрге йоча кумда туп-вачан, пенгыде да таза лийже манын, азам туп гыч мушкыш тӱнгалыныт. Ӱдыр аза марлан каяш йӧршӧ лийже манын, мушмо годым кум гана сугыньмутым ойланыт. Эрвелмарий-влак эше ужар ӱдыр азалан, мушмо годым, «*калык марийлан йӧршӧ лий*» манын сугыньленыт. Тидыже «кушкын шумек, марий эргылан марлан лектын, шке калыкын тукумжым умбакыже шуйышо лий» манмым ончыктен. Икымше гана мончаш пуртымеке, икшыве ачажын йӧратыме шочшыжо лийже манын, азам ачажын тувырышкыжо пӱтыралыныт. Мончаште мушмо азам ава вучен гын, коваже уныкажым йӧратыже манын, тудын шовычышкыжо пӱтыралын²⁰⁰.

Вес гана мончаш пуртымо годым азам нигунам лӱмжӧ дене ойлен огытыл, туштен, «маскаиге», «пырысиге» маныныт але эше иктж-кузе лӱмденыт. Азам шкетшым мончаште коден огытыл, уке гын, осал шӱлыш тудым алмаштен кертеш манын шоненыт.

Ешыште изирак икшыве-влак лийыныт гын, азан шочмыжым вӱд дене кылден умылтареныт. Иктыже тыгайрак сынан лийын: азам памаш вӱд гыч ведра дене луктыныт. Пӧртыштӧ шепкам сакеныт да тушко азам пыштеныт. Пермь марий-влакат аза шочмым вӱд денак кылденыт, нуно «Эгер дене ийын толын» маныныт²⁰¹.

Азам ыштыме деч вара

Ўдырамаш азам ыштыме деч вара кужу жап огыл, 3-10 кече гына канен. Но 40 кече марте тудо «лавыранлан» шотлалтын. Тиде жапыште тудлан түрлө ойөрөм эскерыман улмаш. Мутлан, ўдырамашлан кинде руашвочко деке тўкнаш да руашым нўштылаш чаралтын, но моло сомылка радамже вашталтын огыл манаш лиеш. Тиде жапыште ўдырамаш, поснак уна-влак толмо да вес еҢ улмо годым, тўшка ўстел деке миен огыл²⁰².

Азам ыштыше ўдырамаш воктене тудын ешыже да пелашыже лийын. Марийжын жапше уке годым воктенже эргыже але ўдыржў кодын. Тиде жапыште «осал шўлыш» ўдырамаш деке тўкна да тазалыкшылан эҢгекем конеден кертеш манын шоненыт, сандене шкетшым коден огытыл. А ешыште кумытын (ўдырамаш, пўрьеҢ да ужар аза) гына лийын гын, азам ыштыше ўдырамаш пеленже эре кўртнў ўзгарым коштыктен, сурт коклаште кеч-куш каен гынат, кидше гыч тудым кораҢден огыл. Марий-влакын шонымышт почеш, айдемын кидыштыже кўртнў ўзгар уло гын, «осал шўлыш» тудым тўкен огеш керт. Азам ыштыме вургемым шылтеныт. Тудым ўдырамаш шке гына мушшаш улмаш. Азам ыштыме деч вара шкем «эрыкташ» да вий-куатым, тазалыкым писынрак пеҢгыдемдаш манын, ўдырамаш-влак түрлө шудым кучылтыныт. Мутлан, Пермь кундемыште илыше марий ўдырамаш-влак тыгай годым вўршудо гыч шолтымо леве вўдым йўыныт.

Аза шепкам писте кўр, вўдуа воштыр гыч ыштеныт. Тиде сомыл икшывын ачажлан логалын, уке гын мастарьеҢым йодыныт. Кужу писте кўрын кок мучашыжым ушен, ик тураште пижыктеныт, тиде шепкан «пырдыжше» лийын. Тудын пундашкыже шокте семын кўрым оптеныт. Тушко олымым, вара азавакшышым пыштеныт. Шепкан кок могырышкыжо пўгў гай кок тоя пижыкталтын, тудым кандыра дене вараш кылденыт. Эрвелмарий-влак эше мешак шепкам кучылтыныт. Азам шепкаш пыштыме деч ончыч тушко кум гана түрлө семын вашкўзым пыштеныт да тыгодым кумалтыш мутым ойленыт. Тыге азан малыме вержым «эрыктеныт» да тудлан шкешотан аралтышым ыштеныт. Азам нумал кошташ тыгаяк сынан, но куштылгырак «шепка» лийын. Тудым тупыш сакаш кандыра дене кок кужу кылым

кельштареныт. Кенгежым шепкам кудывечыште лўмын ыштыме вара ш сакеныт да тудым куэм лапчык але аважын куштылго шовыржо дене леведыныт.

Азам ыштыме деч вара ўдырамаш деке родо-шочшыжо саламлаш толын, пўлекым, ўстел сийым конден. Тидыже пагалымашым ончыктен. Тўн шотышто мелна дене толыныт, а пўлеклан вынерым але вес куэмым, тувырым пуэныт. Уна-влакым вашлияш суртыштат ямдылалтыныт, ўстелым поген, аза шочмо лўмеш шкешотан пайремым эртареныт. Тиде йўла эрвелмарий-влакын кызытат уло.

Азамлан лўмым пуымо да тудым аралыме дене кылдалтше моло йўла

Ожно марий-влак азалан шинча вочмо деч чот лўдыныт, сандене ужар азам 40 кече эртымешке ончыкташ тыршен огытыл. Тыгодым шинчавочмо деч аралаш тўрлў аралтышым кучылтыныт. Малтыме шепкаш, азан кўпчыкшў йымаке, кўртнў ўзгарым (вашкўзым, кўзым, йыдал ыштыме сўзлым да апшаткудо гыч кондымо йўрышў кўртнў шолгымым) пыштеныт. Ўдыр азан шепкаштыже вашкўзў, эргын кўзў киен. Шочшо аза пўртыштў шкет кодын гын, тудым «осал шўлыш» да лўдмў деч шепкаш пыштыме киндынер «арален». Ужар азам шинчавочмо деч йошкар калпак, тувыреш ургымо волгыдо тасма, шер, кышкывий, агытаньн шулдыр лужо, калпакыш ургымо ший окса, шер, тыгыже шер але йошкар меж шўртў гыч ыштыме кидшол араленыт²⁰³. Олыкмарий-влак шинчавочмо деч кышкывийым кумдан кучылтыныт.

Изи йоча-влаклан осал еНын шинчаже «возеш» маньн ойленыт. Шинчавочмо деч шўведеме мут полшен, Южгунам Ю мутшо моткоч кужу лийын, но кўчыкшат вашлиялтын. Азалан шинча ынже воч маньн, тудын саНгашкыже коНга шўчым йыгеныт, шинчавочмо деч шўведеме мутым ойлен, ўстел лук, омса кыл, окна яндам шўалтыме вўдым ўмбакаже шыжыктеныт. Марий-влакын шонымышт почеш, икшывылан «осал йылман» еН-влакынат шинчашт «возын» кертын. Сандене йочам утыждене мокташ, тудын дене чот

йывырташ да кугешнаш чаралтын. Икшывым вес еҢ утыждене моктен гын, ваштарешыже ава «Йылметлан кукишу кошарге!» манын вашештышаш улмаш. Кугезына-влакын умылымышт почеш, азан нелытшым, кўкшытшым висыман огыл, уке гын тудо кушмым чарна да канҢга лиеш, тыгак изи икшыве гоч ошкыл лекман огыл, уке гын тудо изи капан лиеш да коштын огеш керт маныныт. Ужар азан түрлө чер дене черланымыж годым калык мастарлыклан энҢертеныт, виян Ю денат эмленыт²⁰⁴.

Калый ой почеш, айдемын пўрымашыштыже лўмат кугу верым налеш. Икшывылан могай лўмым пуэт, тудын илыш корныжо тугай лиеш манме ой лийын. Шочшо азалан писынрак лўмым пуаш вашкеныт, тидым тебе кузе умылтареныт: икшыве вес тўняш каен колта гын, лўм деч посна тушто шке вержым огеш му. Вес семынже, кугыеҢ-влак йочан чонжо вес тўня мучко перныл коштмо да осал вуверыш савырныме деч лўдыныт. Шочмеке, азалан пуымо лўм жаплан веле лийын, тудым мончаште икымше гана мушмо годым кылымде кувай ойлен. Икшывылан лўмым пуымо годым тўҢ шотышто могай кечын шочмыжым шотыш налыныт. Южгунам азан кунам шочмыж дене кылдалтше лўмымат пуэныт. Мутлан, ўдыр аза шурно погымо жапыште шочын гын, «Пашалче», эрге икшыве Семык пайрем гутлаште ош тўняш толын гын, «Семикей» лўмым пуэн кертыныт. Ёмырешлык лўмым азалан, шочмекыже, 3-4 кече гыч пуэныт. Тудым кылымде кувай ойырен кертын. Ешыште колышо ўдыр икшыве деч вара угыч ўдыр шочын гын, эрвелмарий-влак тудым «Алмашбика» (татарла Ташбика) манын лўмденыт, тиде «колышо ўдырым алмаштыше» манмым ончыктен да икшывым колымо дечын аралаш полшен²⁰⁵.

Азалан лўмым пуымо деч ончыч эрвелмарий-влак «аза сўан» йўлам эртареныт. Тудын вашеш ешыште чылан мончаште мушкылтыныт да яндар вургемым чиеныт. Вара мелнам кўэштыныт, тичмаш мелна кышыл дене Юмылан пелештеныт, икшывылан тазалыкым, сай илышым, кужу ўмырым йодыныт. Лўмым пуымеке, чылан пырля мелнам тамленыт. «Аза сўан» ешыште ик эн кўлешан йўлалан шотлалтын, молан манаш гын лўм дене

икшывын ончыкылык пұрымашыже кылдалтын. Ожно эрвелмарий-влак утларак марий лўман лийыныт, тыгак тЮрк-марий лўмым пуымашат кумдан шарлен улмаш. Икшывылан татар лўмымат пуэныт, тидыже Исламын да пошкудо тЮрк калыкын влиянийышт дене кылдалтын. Кугурак ийготан да тынеш пурыдымо марий-влакын чимарий ден татар лўмышт кызытат аралалт кодын. Ешыште икшыве-влак чўчкыдын черланеныт але коленыт гын, марий-влак «аза ужалымаш» йўлам эртареныт. Тиде йўла Юл ден Урал кундемлаштат палыме. «Ужалыме» кечын суртышто мелнам кўэштыныт. «Налше» еҢ дене ончылгоч кутырен келшеныт. Тиде шуко шочшан, таза икшыван ешын ачаже але аваже лийшаш улмаш. Палемдыме кечын тудым унала ўжыныт да «азам ужаленыт». Налше еҢ «*Эргычым ужалет мо?*» манын йодын. Пуышыжо «ужалем» манын вашештен. Южо вере ончылгоч кутырен келшыме деч поснат ыштеныт. «Налше» еҢ олмышто шоныде-вучыде толын пурышо лийын кертын. Кө ончыч суртыш толын пурен, икшывым тудлан «ужаленыт». «*Ужалыме икшывым*» капка ончык нумал луктыныт да ача-авалан окна гыч мөҢгеш пуэныт. «Азам ужалымаш» йўла годым икшывын лўмжымат алмаштеныт. Пошкырт кундемыште илыше эрвелмарий-влак йочан у лўмжым коҢга тўнныкыш кычкыреныт. Тиде амал дене ешыште пайремым эртарыме годым ўстембалне тўҢ кочкыш мелна лийын. «Налше» еҢ икшывым пулвуйышкыжо шынден да у лўмым пуэн. Тиде «*налме икшыве тудын лийын*» манмым ончыктен. Тыгодым ешлан ончыкыжымат таза икшыве-влакым пуаш йодын, Шочын Авам сөрваленыт да йочалан сай илышым йодын пелештеныт. Икшывым «налше» ача-авам «*Пуымо ача, пуымо ава*» маныныт да нуным йоча кокымшо ача-авалан шотлен. Сандене «налме эрге але ўдыр» шке сўаныштыже нунылан пөлекым кучыктен. Южгунам шочдымо (аван мўшкырыштыжө кийыше) азамат «ужален» кертыныт: ўдырамаш кужу жап мўшкыраҢын кертын огыл але аза лугыч лийме годым ышталтын. Тыгай годым «ужалыме» йўла азам жапыштыже ышташ да таза икшывым шочыкташ манме дене кылдалтын. Ешыште мелнам кўэштыныт, киндым пыштеныт да Юмылан пелештеныт.

Суртыш таза икшыван ўдырамашым ўжыныт да тудым сийленыт. Тиде тат гыч шочдымо икшывын аважлан вес ўдырамаш шотлалтын. Йўла аралтыш сынан улмаш, но тудо колымашым ондалыме амал дене эртаралтын. Тыге, шочшаш икшыве ден аважым чер деч араленыт, ўдырамашлан куштылгын азам ышташ тыланеныт.

Тынеш пурышо марий-влак икшыве ден аван черланымышт годым нуным тынеш пуртеныт да кресача ден кресавам ыштеныт. Татарстаныште Балтаси районысо Улисъялыште ик еҢ мыланна тыгай историйым каласкалыш. Азам ыштыме деч вара ўдырамаш ден икшывыже черланеныт. Аважлан шкаланже тынеш пураш, икшывыжымат тынеш пурташ да кресавалан ялысе эн нужна ўдырамашым ойыраш темленыт. *«Поян айдемым кажне кресавалан шогалта, а нужнам уке»* маныныт. Тыгак ыштеныт. Нужна ўдырамаш кресава лиймыжлан моткоч чот куанен. Ўдыр азан аваже тынеш пурен, тылеч вара нуно коктынат паремыныт²⁰⁶.

Икшывым «ужалыме» йўла аралтыш сынан лийын гынат, тудо колышым кычалше азыреным ондалаш, чер деч утлаш полшаш, икшывылан тазалыкым да сай илышым ышташ виктаралтын.

Икшывым шинчаш туныктымо годымат шке йўнышт лийын: йоча шинчаш тунемже манын, тудын кок кид йымакыже вургемым пўтырен чыкеныт. А писынрак кошташ тўҢалже манын, коҢлайымакыже ўштым кылденыт да тыге коштыктеныт. Тыгак *шўкымö оравам* (изи ораван пу коляским) ыштеныт, көргыштыжö икшыве шоген да тудым шкеак шўкен коштын кертын. Икшывын йолым налаш тўҢалме пагытым, кунам тудо шкетын шоген кертын, но ошкылаш лўдын, марий-влак *«кепшылме время»* але *«кепшылме жап»* маныныт. Тиде жапыште йоча лўдде ошкыл колтыжо манын, *«кепшылым руымо»* йўлам эртареныт. Тудат аралтыш сынан лийын. Тидлан лўмын шўльö пучымышым шолтеныт, тудым атыж дене кўвар покшеке шындыныт. Икшывым вўден, кум гана пучымыш йыр савыреныт. Ик кугыеҢ тудым вўден наҢгаен, весе товар але кўзö дене вожгоклаштыже кандырам руымо семын «руэн» да тыгодым *«Кепшылым руэм, кошташ*

тунем» манын ойлен. Варарак да кызытат тиде йўла пучымыш деч посна ышталтеш²⁰⁷.

Калык йўла почеш, ўдырамашын илышыштыже еш ден икшыве тўҢ верым налыныт. Эрвелмарий-влакын марлан лекше самырык оръеҢ тукумым шуен кертме моштымашыжым ончыктымеке, вес семынже, икымше икшывым але икмыняр йочам ыштымеке гына, тудо ўдырамаш вуйчиeman лийын кертгын. Марлан кайыде, икшывым ыштыше ўдырамаш-влакын тыгай правашт лийын огыл²⁰⁸.

Йыгыр икшыве шочмо шотышто эрвелмарий-влакын шонымашышт кок тўрлө лийын. Иктышт «тиде Шочын Аван наказанийже» маныныт, весышт тудым тукум гыч тукумыш вончышо ойыртем (наследственность) дене кылденыт. Ожнысо марий-влакын шонымашышт почеш, йыгыр икшыве тазалык шотышто начаррак лиеш, сандене утларак шкет шочшым да таза азам вученыт.

Тўрыс налмаште азам ыштыме дене кылдалтше марий калык йўла икшыве ден аван тазалыкыштым, моторлыкыштым аралаш, нунылан сай илышым ышташ виктаралтын, тыгак шочшо икшыве ушан-шотан, сай койыш-шоктышан кушшо да ўдырамаш эше йочам ыштен кертше манме шонымаш дене шукталтын. Марий-влакын азам ыштыме жап дене кылдалтше йўлашт, Юм кучылтман лийын гынат, калыкын шуко курымла дене вияҢ толшо чын моштымашыжым ончыктен.